

HAREZMLİ TÜRKLERİN ANADOLU VE YAKINDOĞU'DAKİ ROLLERİ VE TESİRLERİ

MUAMMER GÜL*

Giriş

Tarihin en önemli hâdiselerinden biri olan Moğol istilâsı ile Yakındoğu'nun ve Anadolu'nun siyasî, sosyo-kültürel ve etnik-kabilevî yapısında önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bu istilâ genel olarak Yakındoğu ve Anadolu açısından bir yıkım getirmesine rağmen, Anadolu'nun güney, batı ve kuzey sınırlarındaki uç bölgelerde bir Türkleşme süreci başlatmıştır ki, bu durum Anadolu'da millî bir dönemin başlangıcı gibi müsbet bir tesir ortaya koymuştur. Bu durum Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi için de geçerli olmaktadır. Zira Moğol istilâsı ile birlikte Anadolu'ya gelen Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu gibi büyük göçebe Türkmen zümreleri XIV. yüzyıldan itibaren bu bölgelerin Türkmeniye olarak adlandırılmasına sebep olacaktırlar¹.

Bu çalışmamızda Moğol istilâsının Yakındoğu ve Anadolu'ya sürdüğü Harezmlî Türkleri ve onların tesirleri üzerinde duracağız. Moğol istilâsının önünden hükümdarı, devlet teşkilâtı, askeri ve halkı ile İran, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen Harezmsahlarla birlikte birçok yeni kavmi unsurlar da Anadolu'ya gelmiştir. Selçukluların hizmetine giren bazı Harezmlî emîr ve idarecilerinin yanında, bilhassa Kıpçak ve Kanglı Türklerinin oluşturduğu önemli göçler ile birlikte birtakım derviş zümrelerinin, âlimlerin, varlıklı ve şehirli unsurların küçük gruplar hâlinde Anadolu'ya gelerek² Selçukluların, Eyyübîlerin ve Memlûkların hizmetine girdikleri bilinmektedir.

* Doç.Dr. Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/
Sanlıurfa. Muammergul@mynet.com

¹ Bu konuda doğu ve batı kaynaklarına dayalı geniş bir değerlendirme için bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 145-164; Muammer Gül, "Tarihi ve Coğrafi Bakış Açısından Kürdistan Kavramının Ortadoğu'daki Yeri (Ortaçağlardan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar)", *Birinci Ortadoğu Semineri (Kavramlar Kaynaklar ve Metodoloji)*, *Bildiriler*, Elazığ 2004, s. 87-97.

² M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1981, s. 241.

Harzemşah Alaaddin Muhammed'in 1220 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Celâleddin Harzemşah geçmiştir³. Celâleddin, Moğollar ile mücadele ederek, önce Hindistan'a oradan da İran'a geçmiştir. 1224 yılında Kirman'a gelen Celâleddin, burada hükümdar gibi karşılanılmış⁴ ve 1224-1225 yıllarında Abbasî Halifesi en-Nâsır li-Dinillah'ı da yenerek İran'ın batısına hâkim olmuştur⁵. 1225-1226 yılında Dvîn'de önce Ermenileri ve arkasından da Hıristiyanlığın kuzeydoğudaki karakolu olan Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratarak Kafkasya'nın hâkimi olan Celâleddin⁶, Moğollar karşısındaki başarıları ile birlikte haklı bir şöhrete kavuştu.

Türkiye Selçukluları ile başlangıçta iyi olan ilişkiler⁷, Celâleddin'in Eyubilerin elindeki müstahkem ve zengin Ahlat Kalesi'ni almaya niyetlenmesi ile bozulmuştur. Celâleddin, 1226-1227 yıllarında Ahlat'ı kuşatmış, arkasından da Bingöl'e kadar olan bölgeleri yağmalayarak Güneydoğu Anadolu şehirlerine kadar uzanan bir korku ve tesir bırakmış⁸. Onun sekiz aylık bir kuşatmadan sonra Ahlat'ı 1230 yılında alarak yağmalaması⁹, Yakınoğu'daki dengeleri değiştirdi. Abbasî halifesi el-Mustansır Billah, Celâleddin'e saltanat hil'ati gönderirken, sultan da babası zamanından beri İran coğrafyasında hutbelerde adı zikredilmeyen halifeye dua edilmesine

³ Şehabeddin Ahmed en-Nesevî, *Siret-i Sultan Celâleddin Mengübertü*, Çev. Necip Asım, İstanbul 1934, s. 40.

⁴ Nesevî, s. 40-60.

⁵ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi", Çev. H. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, İÜEFY, İstanbul 1937, s. 224; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TCKBY, Ankara 1999, s. 350-351; H.H. Howorth, *Moğol Tarihi*, C. 3, Türkçe tercüme: Saffet Korkut-S.Hikmet Baban, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 40/62d, s. 3-5; J.A.Boyle, "Djalal-al-Din Kharzemşah", *EI*, C. 4, London 1980, s. 393; Aydın Taneri, "*Celâleddin Harzemşah*", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s. 250.

⁶ Genceli Kiragos, *Moğol İstilasî Tarihi (1220-1265)*, Türkçe tercüme: Hrand D. Andreasyan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar. Sayı: 27, s. 1-5; Nesevî, s. 69 vd.; Cüveynî, s. 354 vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, C.12, Çev. A.Ağırakça-A.Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987, s. 394-396, 412 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1998, s. 363; Howorth, s. 8, 17-18; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi 3*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1992, s. 214.

⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l Ala'îye fi'l Umûrü'l Ala'îye*, I, Haz. M. Öztürk, TCKBY, Ankara 1996, C.I, s. 374 vd.; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Ankara 1988, s. 82-101.

⁸ İbnü'l-Esîr, C.12, s. 422-423, 443-444; Kiragos, s. 8; Howorth, s. 17-19.

⁹ İbn Tagribirdi, Cemaleddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nücumü'z-Zâhire fi Mülük Mısır ve'l Kahire*, Tahkik: İ.Ali Tarhan-M.Mustafa Ziyade, Mısır 1392-1972, C. 6, s. 270, 271; Nesevî, s. 107, 124-130; Gregoryus Abu'l-Farac, *Tarih-i Muhtasarü'l Düvel*, Dar el-Lübnan, Beyrut H. 1403-M. 1983, s. 429; İbnü'l-Esîr, C.12, s. 450-451.

müsaade etti¹⁰. Bu arada Erzurum meliki Cihanşah, Trabzon'daki Rumlar, Diyarbekir, Hısn Keyfa ve Mardin Artukluları da ona tâbiyetini bildirdiler¹¹. Nihayet Eyyubîler ile ittifak kuran I. Alaaddin Keykubad, Celâleddin'in ordusunu 1230 yılında Yassıçemen'de bozguna uğratmıştır¹².

Celâleddin, yaklaşan Moğol tehlikesinden dolayı bir ittifak teşebbüsüne giriştiyse¹³ de Ahlat ve çevresinde yaptığı büyük tahribattan dolayı destek bulamadı. Mugan'da Moğolların baskınına uğradı¹⁴ ve Aras'ı geçerek Mahan Ovası'na indi. Moğolların takibinden dolayı Eyyubîlerin yardımını alma ümidi ile Aras-Eleşgirt-Malazgirt-Hani yolu ile Diyarbakır önlerine geldi. Moğollar ise Bargiri-Ahlat yolundan inerek 1231'de Dicle Köprüsü önünde Celâleddin Harezmsah'a ani bir baskın düzenlediler. Celâleddin'in yanındaki birkaç kişi ile kaçtığı Meyyâfârikîn (Silvan)'ın dağlık bir bölgesinde bir çoban tarafından öldürüldü¹⁵.

1- Celâleddin'den Sonra Harezmlî Türklerin Yakındoğu ve Anadolu'daki Siyasî Rollerini (1231-1246)

Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'da Selçuklular, Güneydoğu Anadolu'da ise Eyyubîler daha kuvvetli bir hâle gelmişlerdi. Daha önce Celâleddin'e karşı ittifak kuran bu iki güç, şimdi bölge üzerinde mücadeleye başladılar. Bu hâkimiyet mücadelesinin araçlarından biri de Celâleddin'in ölümünden sonra başsız kalan ve çoğunluğunu *Kanglı-Kıpçak* kabilelerinin teşkil ettiği Harezmlîler idi. 1231-1246 yılları arasında Türkiye Selçukluları ile Eyyubîler ve bilhassa Eyyubî melikleri arasındaki mücadelelerde Harezmlîler en etkili unsurlardan biri olacaklardır. Onların başsız kalmaları

¹⁰ M. Halil Yunanç, "Celâleddin Harzemşah", *İA*, C.3, MEB, İstanbul 1988, s. 51.

¹¹ Cüveynî, s. 368; Howorth, s. 17-19.

¹² Cemaeddin Muhammed b. Salim İbn Vâsıl, *Müferric el-Kurûb fi Ahbârı Benî Eyyüb*, Cüz 4, Matbaat-ı Daru'l Kütüb 1976, s. 302; en-Nesevî, s. 131-132; İbn Bibî, I, s. 406 vd; İbnü'l-Esir, C.12, s. 453-454; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s. 430; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 369-374.

¹³ Cüveynî, s. 371.

¹⁴ Kiragos, s. 9-10.

¹⁵ Nesevî, s. 155-158; Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, 2, Çev. Ö.Rıza Doğrul, TTK Ankara 1987, s. 529-530; Cüveynî, s. 372-377; İbn Bibî, I, 394; İbnü'l-Esir, C.12, s. 461 vd.; Vardan, s. 224; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s.431; İbn Vâsıl, s. 321-322; Kiragos, s. 9-10; İbn Tagribirdi, C. 6, s. 275-276.

ve bilhassa yağmacı karakterleri bölgedeki siyasi olaylarda sürekli taraf olmalarına sebep olacaktır.

Celâleddin'in 1231 baharında ölümünden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da *Kayır Han*'ın önderliğindeki dağınık Harezmlilerin başlangıçta, hiç olmazsa bir iki yıl, Ahlat ve Meyyâfârikîn Eyyubilerine bağlı olduğu¹⁶ anlaşılmaktadır. Ancak Keykubad'ın, Ahlat ve Tatvan bölgesinde başıboş dolaşp yolları kesen Harezmlilerin itaate alınması ve Ahlat ile Bitlis'ten Tiflis'e kadar olan bölgelerin fethini istemesinin bir sonucu olarak¹⁷ Ahlat 1233'te Eyyubilerden alınmıştır. Böylece Harezmlilerin büyük bir kısmı başlarında *Kayır Han*, *Bereket Han*, *Yılan Boğa*, *Can Birdi*, *Saru Han*, *Güçlü Han* gibi komutanlar¹⁸ bulunduğu hâlde Selçuklular ile anlaşarak Erzurum'u ikta olarak almışlardır¹⁹. Türkiye Selçukluları, muhtemel bir Moğol saldırısı karşısında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir taraftan askerî-siyasî tedbirler alırken diğer taraftan Ahlat ve çevresinin ekonomik ve sosyal hayatının yeniden düzenlenmesi ile meşgul olmuşlardır. Bu sebeble bölgeye gönderilen bir heyet ile halk ve toprak sahipleri eski topraklarına davet edilirken onları çiftçilik ve ziraate özendirme için vergilerde bir süre müsamaha gösterilmiştir²⁰. Ancak daha sonra, Moğol baskısı ve endişesinden dolayı, Harezmlî komutanlara İç Anadolu'da iktalar verilerek güçlerinden istifade yoluna gidilmiştir. Bu amaçla Kayır Han'a Erzincan, Bereket Han'a Amasya, Güçlü Sengüm'e Larende ve Yılan Boğa (Bilen Togu)'ya Niğde ikta olarak verilmiş, oğulları, adamları ve askerlerinin daha sonra kendilerine katılacağı²¹ zikredilmiştir ki, bu durum onların henüz toparlanamadığını göstermektedir.

¹⁶ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler* Çev. Yıldız Moran, E Yayınları, İstanbul 1994, s. 139.

¹⁷ İbn Bîbî, I, s. 426, 429.

¹⁸ Türkiye Selçuklularının hizmetine giren bu Harezmlî komutanların isimleri kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bunlar Kayır Han=Gayır Han, Berke Han=Bereket Han=Barka Han, Can Birdi=Han Birdi, Güçlü Han=Küçlü Han=Küşlü Han=Güçlü Sengüm, Yılan Boğa=Bilen Toga gibi genellikle Arap harflerinin farklı okunuşlarından kaynaklanmaktadır.

¹⁹ İbn Bîbî, I, 430-432; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 377-378.

²⁰ İbn Bîbî, I, 426-427; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK, Ankara 2000, s. 47; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 337.

²¹ İbn Bîbî, I, 431-434.

Alaaddin Keykubat döneminde Selçukluların hizmetine giren Harezmliler'in bazı kaynaklarda 10.000 kişi oldukları zikredilirken²² bazı kaynaklarda ise çevreye dağılanların dışında ve sadece Ahlat bölgesinde 12.000 kişi oldukları zikredilmektedir²³. Harezmlilerin, Selçukluların itaatinden çıktıktan sonra Suriye'deki büyük istila hareketi sırasında yukarıda zikredilen liderlerinin emrinde 10.000 atlı olarak zikredilmesi²⁴ de, Doğu ve İç Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da kalanlar ile kendilerine sonradan katılanlar dikkate alındığında, sayılarının bu rakamlardan az olmayacağı açıktır. Bunların Selçukluların hizmetinden çıktıktan sonra Eyyubîlerin hizmetine girdikleri zaman sayılarının 20.000 kişilik kuvvete ulaştığı görüşü de bu açıdan önemlidir²⁵. Keykubat'ın hizmetine giren bu Harezmlilerin sayısı hakkında *her hâlde beş-altı bin atlıdan ibaretti*²⁶ değerlendirmesi yukarıda adı geçen beylerin doğrudan emrinde olan Harezmlilerin Anadolu'daki çekirdek kuvvetleri için doğru olmalıdır. Zira İbn Bîbî'nin Erzurum baskını sırasında "*dört bin Harezmlî ile yedi yüz Moğol*" hikâyesi²⁷ de Harezmlilerin henüz toparlanmadığı gibi kendilerine daha sonraki katılımların da hesaba alınmadığını göstermektedir. Ayrıca Harezmlilerin Selçukluların itaatinden çıktıktan sonra el-Cezire ve Kuzey Suriye'deki yağmalar sırasında kendilerine gerek bu bölgede Duduoğlu'nun başında bulunduğu Türkmenler²⁸ ve gerekse Şiraz'dan Celâleddin'in yeğeni Yağan Tayşi önderliğindeki katılımlar²⁹ ile daha da güçlendikleri anlaşılmaktadır. Selçuklu hizmetinden çıkan Harezmlileri tekrar devlete bağlamak için sahip oldukları yerlerin tanınması şartı kabul edildikten sonra Selçuklulara "*Suriye, Şiraz, Mısır ve Hicaz'dan katılmış olan, bazıları sultanın topraklarında bazıları başka yerlerde yaşayan askerlerimiz sizi sıkıntıya sokacak bir harekete girmeyecekler*"³⁰ şeklinde

²² Abu'l-Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 530.

²³ İbn Vâsıl, s. 325; O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 378; Osman Turan, "Keykubat I", *İA*, C.6, MEB, İstanbul 1988, s. 656.

²⁴ İbn el-Furat, *Tarikh al-Duval wa'l Mülûk*, Volum 1; The Text, M.C. Lyons, Cambridge 1971, s. 386.

²⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu Yay., İstanbul 1973, s. 182.

²⁶ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar, "Selçuklu Araştırmaları Dergisi" I, Ankara 1970, s. 5.

²⁷ İbn Bîbî, I, 432.

²⁸ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980, s. 598-599.

²⁹ İbn Bîbî, 2, 55.

³⁰ İbn Bîbî, 2, 40.

vaatte bulunmaları da dağılan Harezmsahlar Devleti'nin bakiyelerinin yukarıda zikrettiğimiz gibi Suriye, Musul, Acem ve Hint'e kadar çok geniş bir coğrafyaya dağılmış oldukları ve bir kısmının da hâlâ Selçuklu topraklarında olduklarını göstermektedir. Dağınık ama birbirlerine bağlı, kolayca toparlandıkları gibi kolayca dağılabilen Harezmlî Türklerin bu hareketlilikleri, onların hem gücünü hem zaafını teşkil ediyordu. Zaten Suriye istilâsı sırasında o kadar çok bâdire atlatmalarına rağmen sayılarının 10.000 atlı çıkaracak kadar artması da bunu göstermektedir. Ayrıca Baba İshak isyanı sırasında, isyan ile ilişkileri ne olursa olsun, bölgenin önemli bir gücü olarak kendilerine başvurulması da bu durumlarını açıklamaktadır.

Keykubad, Harezmlilere büyük bir itibar gösterdiği gibi onlara ülkenin en fazla gelir getiren vilâyetlerinden bazılarını ikta olarak vermişti. Kayır Han başta olmak üzere diğer Harezmlî emîrlere, Eyyubîler'in Anadolu harekâtı karşısında, Keykubat'ın emrinde harekete geçtikleri gibi Selçuklu ordusunun 1236'daki Diyarbakır muhasarasına da katılmışlar ve o bölgede büyük tahribat yapmışlardır³¹. Ancak bu seferin sonuçsuz kalması üzerine sultanın yeni bir sefer için ordusunu Kayseri'de topladığında, Harezmlilerin en önemli komutanı Kayır Han'a Sivas işlerinin çekilip çevrilmesi ve oranın korunması görevini vermesi³², Keykubat'ın hem onlara olan güvenini hem de Harezmlilerin devlet içindeki konumlarını ortaya koyuyordu. Harezmlilere iktalarında ne oranda yetki tanıdığı bilinmemektedir, ama onlara tam yetki verilmediği söylenirse de³³ önemli şehirlerin ikta olarak verilmesi, askerî seferlerdeki rolleri ve en son Sivas gibi bir şehrin valiliğinin Kayır Han'a verilmesi, merkeziyetçi bir idareye eğilimli Türkiye Selçukluları için özel bir durumun oluştuğu anlaşılmaktadır.

Gerçekten Keykubad'ın Harezmlilere devlet içinde önemli bir yer vermiş olması, onların çeşitli rakipleriyle işbirliği yapmalarını önlemek ve onların savaşçı özelliklerinden yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi karşısında yararlanmayı düşünmesiyle alakalı olduğu gibi³⁴, Keykubad'ın bu taze Harezmlî unsurlarını tercih ederek, bir ıslah hareketine başladığı da sezilmekte ve hatta ölümünün bile bu teşebbüsü ile alakalı olduğuna dair bazı alâmetler

³¹ İbn Bibî, I, s. 435-447; Fuat Köprülü, "Harezmsahlar", *İA*, C.4, MEB, İstanbul 1988, s. 290.

³² İbn Bibî, I, s. 454-455.

³³ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 242-243.

³⁴ C. Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia Before The Mongol Invasion", *A History of The Crusades*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, s. 673.

olduğu zikredilmektedir³⁵. Onun ölümünden hemen sonra ona yakın devlet adamları ile Harezmlilerin en güçlü komutanı Kayır Han'ın tasfiye edilmesi bu açıdan dikkat çekicidir. Bazı kaynaklarda Deylemli olduğu zikredilen³⁶ Anadolu Selçuklu Devleti'nin veziri Saadeddin Köpek'in iftirası ile ilk önce Harezmlilerin en büyük emiri olan Kayır Han tutuklanmış ve arkasından da hapsedildiği Zamantı Kalesi'nde 1237 yılında ölmüştü. Durumu öğrenen diğer Harezmliler ve askerleri Selçuklu topraklarından çıkmak için süratle hareket ettiler ve geçtikleri yerleri tahrip ettiler. Sultan, onların geri döndürülmeleri için harekete geçmesine rağmen onlar, Malatya bölgesinde Fırat'ı geçtiler ve burada Selçuklu kuvvetlerini yenerek elde ettikleri önemli ganimet ile Harran, Urfa, Rakka, Suruç ve çevredeki beldeleri ele geçirerek oralara malikhane hükmüne göre sahip oldular³⁷.

Burada dikkate alınması gereken birinci husus, Selçuklu idaresinin bu tutumunun sadece Kayır Han'ın şahsına değil, Harezmlilere karşı genel bir bakışı yansıttığı ve Harezmlilerin de bunu kendilerine karşı bir tavır olarak anlamış olmalarıdır. Harezmlilerin bir kısmı Selçuklu topraklarında kalmış ise de toplu olarak harekete geçmeleri de bunu işaret etmektedir. İkinci husus ise, Harezmlilerin toplu bir şekilde İç Anadolu'dan Selçuklu sınırları dışındaki Güneydoğu Anadolu'ya yönelmeleri sadece Selçuklu idaresinden kaynaklanmıyordu. Harezmliler büyük çoğunlukla 'göçebelik' karakteri ağır basan Kanglı-Kıpçak boylarına dayanıyordu. Cüveynî, onların tabiatı hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Bunlar nereye gitseler orayı harap ederler, halk onları gördüğü zaman kaçacak delik aradı. Onların halka reva gördüğü eziyet ve zulüm sultanın devletinin temellerini sarsan en önemli etkenlerden biridir*"³⁸. Gerçekten de Harezmlilerin bu tabiatını bütün tarihleri boyunca gözlemlemek mümkündür. Onların Yakındoğu'da Moğolların habercisi olması, sadece Moğolların sürekli takibine uğradıklarından dolayı Moğol istilâsının olduğu bölgelerde ilk olarak onların görünmeleri ile değil, fakat aynı zamanda İslâm âlemindeki Moğol tahribatının adeta provasını

³⁵ Alaaddin Keykubad'ın Selçuklu yüksek idare mevki ve muhitindeki acemleşme ve manevi sükutu görerek bu taze Harezmliler unsurlarını bir ıslah için onun tarafından ön plana çıkarıldığı söylenmektedir. Bkz. O. Turan, "Keyhüsrev II," *İA*, C.6, MEB, İstanbul 1988, s. 626.

³⁶ el-Aynî, *İkd al-Cuman fi Tarih ehl iz-Zaman*, C. 2, Nşr. M. Muhammed Emin, Kahire 1987, s. 165.

³⁷ İbn Bîbî, 2, 23-24; Abu'l-Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 537; Abu'l-Farac, *Muhtasar*, s. 437-438; İbn Tagribirdi, C. 6, s. 297-323.

³⁸ Cüveynî, s. 381.

yapmaları ile alâkalıdır. İbn Bibî, onlar için “*O Yabguların halefleri, tüccarları ve ziraat yapanları yağmıyorlardı*”³⁹ demektedir ki, burada XI. yüzyıldaki Yabgulu Türkmenlerinin de bölgede benzer bir tesir bırakmaları anlaşılmalıdır. Aynı şekilde İbn Vâsıl, *Harezmliler Müslümanların canlarına ve haremlerine Karamatı* hariç kafirlerin yapamayacağı kötülükleri yaptılar*⁴⁰ diyerek Harezmlilerin Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerinde meydana getirdikleri büyük yağma ve tahribatın boyutlarını bize göstermektedir. Harezmliler Suriye ve Filistin bölgesinde sultanları ve emîrleri haraca bağlayan İsmaililerin merkezlerini bile yağmaladıkları anlaşılmalıdır⁴¹.

Kendilerine İç Anadolu’da ikta olarak verilen topraklarda serbest hareket edemeyen Harezmliler (İç Anadolu, yerleşik şehirli yapısı ve devletin merkez alanını oluşturması açısından onlara pek uygun değildi.), belki de Kayır Han olayını bahane ederek buradan Güneydoğu Anadolu bölgesine gelmişlerdir. Burada adı geçen şehirlerde “*malikhane hükümüne uydular*”⁴² şeklindeki kayıt, arazinin hiçbir devlete tâbi olmaması mânasına gelmektedir⁴³. Bu durum onların İç Anadolu’daki iktalarında böyle geniş yetkilere sahip olmadıklarını gösterdiği gibi bu hareketlerinin anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır. Üçüncü husus ise, Selçuklular için ilk sarsıntı ve devlet bünyesinde açılan ilk yara olması ile hareketin Türkiye Selçuklularının iç dengelerini etkilemesidir. Harran, Urfa, Musul, Re’sülayn beldeleri ile bağlı yerleri ele geçiren Harezmliler, buraları kendi aralarında paylaşmışlar, baskın ve yağmalar ile bölgedeki Eyyubî meliklerini haraca bağlamışlar ve giderek güçlenmişlerdir⁴⁴.

³⁹ İbn Bibî, 2, 39.

* Karmatilik, 890 yılında Vasıt bölgesinde Hamdan Karmat’ın isyanı ile başlayan ve IX.-XII. yüzyıllar arasında İslâm âlemini sarsan dini, siyasi, sosyal, iktisadî yönleriyle bilhassa Ahsa, Horasan, Suriye ve Yemen’de etkili olmuş bir harekettir. Bu hareket İslâm âleminde Abbasi dönemi ile başlayan hızlı nüfus artışı ve ona paralel hızlı şehirleşmenin getirdiği toplumsal hareketlilik ve ortaya çıkan yeni sosyal tabakalaşma tablosu içinde daha çok toplumsal alt tabakalar ile köy ve kasabalardaki kırsal kesim ve bedevilere dayanan bir hareket olmuştur. Genel bir tablo için bakz. L.Massignon, “Karmatiler”, *İA*, C.6, s. 352-359.

⁴⁰ İbn Vâsıl, s.285.

⁴¹ İbn Vâsıl, s. 290.

⁴² İbn Bibî, 2, 24.

⁴³ O.Turan, *Resmî Vesikalar*, 33.

⁴⁴ İbn Bibî, 2, 39; Kazım Paydaş, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 150, Haziran 2004, s. 158-160.

Kayır Han'dan sonra başlarına Bereket Han'ın geçtiğini tahmin ettiğimiz Harezmlilerin⁴⁵ buradaki konumları da dikkate şayandır. el-Cezîre hâkimi el-Melik es-Salih Necmettin şehirlerinin Harezmliler tarafından istilâsı karşısında bir şey yapamamış ve onlardan faydalanmayı akıllıca bir yol olarak görmüştür⁴⁶. Böylece yerleştikleri bu beldelerde, 1237 yılından 1246 yılında askerî ve siyasî olarak varlıklarına son verilineye kadar, el-Cezîre-Suriye-Filistin hâdiselerinde önemli rol oynamışlardır. Bu süre içerisinde Harezmlilerin lideri konumunda olan emîr ise bölgenin en güçlü kalesi Harran'da oturan *Muhammed Berke Han b. Devletşah* idi. Berke Han, el-Melik es-Salih'in kız kardeşini alarak Eyyubîler ile akrabalık kurmuş ve Celâlettin'in münşisi Muhammed Nesevî'yi kendisine vezir yapmıştır⁴⁷. Ancak onların bu bölgedeki kervanları soyma ve yağma hareketleri ile artan şikâyetler Selçukluları harekete geçirdi. Selçuklu sultanının davet girişimi kısa bir süre için de olsa anlaşma ile sonuçlanmıştır. Buna göre Harezmliler, sahip oldukları beldelere saltanat menşûru ve ikta yolu ile sahip olmuşlardır. Bunun karşılığında kendilerine Suriye, Şiraz, Mısır ve Hicaz'dan katılmış olan ve bazıları sultanın topraklarında, bazıları başka yerlerde yaşayan askerlerinin sultanı sıkıntıya sokmayacakları şeklinde söz vermişlerdir. Buna rağmen Harezmliler ancak kısa bir süre sözlerinde durup tekrar yağma yapmışlardır⁴⁸.

Harezmlilerin Güneydoğu Anadolu ve Suriye olaylarında etkili olmalarının bir göstergesi de *Babaî İsyanı* ile olan ilişkileridir. Baba İshak'ın Harran ve Urfa bölgelerine hâkim olan Harezmlilere davetçiler göndermesi ve onlara II. Keyhusrev'i kötölemesi, isyanda Harezmlilerin kışkırtmalarını⁴⁹ akla getirmektedir. Harezmlilerin bu isyana iştirak ettiklerini gösteren bunun dışında henüz bir delil olmamakla beraber, onların sultanla yeni anlaşmaya vardıkları göz önüne alınırsa, buradaki karşılıklı durumları

⁴⁵ İbn Vâsıl, s.135.

⁴⁶ İbn Tagribirdi, C. 6, s. 297; M.C.ŞehabeddinTekindağ, "Al-Malik As-Salih", *İA*, C.7, MEB, İstanbul 1989, s. 674; M.C.Şehabeddin Tekindağ, "Memlük Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.25, Mart 1971, s.5.

⁴⁷ İbn Bibî, 2, 42-43; M.F. Köprülü, "Harizmsahlr", s. 291; Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s. 25-26. İbn Bibî, Muhammed Nesevî'den Şihabeddin Zenderî olarak bahseder.

⁴⁸ İbn Bibî, I, s. 39-40.

⁴⁹ İbn Bibî, 2, s. 60; Ahmet Y. Ocak, *Babailer İsyanı*, Dergah Yay., İstanbul 1980, s. 76-77; M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ötügen, İstanbul 1981, s. 98; F. Babinger-Fuat Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Çev. R.Hulusi-Yayına Haz. M.Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 51-52; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar," s. 8; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana Celaleddin*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 6.

daha iyi anlaşılır. İsyanda Harezmîlilerin yanında Eyyubî melikleri ile Moğolların kıskırtmasının olabileceği⁵⁰ zikrediliyorsa da Eyyubî meliklerinin bu sırada göçebe karakterli Harezmîlilerle başı yeterince dertte olduğu ve Selçuklu sultanının yardımına muhtaç oldukları için bu mümkün görünmemektedir. Ayrıca hem bu hâdisenin, hem de Harezmîlilerin konumunun anlaşılması açısından dikkat edilmesi gereken bir husus da, XIII. yüzyıl başından itibaren Moğol istilâsının bir sonucu olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de göçebe kitlelerinin yoğunlaşması ve siyasal ağırlık merkezinin onların lehine değişmesidir. Bu durum XV. yüzyıl başlarına kadar sürecektir ki bölgede Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu göçebe Türkmen devletleri böyle bir zemin üzerinde kurulmuştur. Baba İshak İsyânı'nı da Harezmîlilerin rollerini de ancak bu göçebe ve göçebelik sosyal tabanı üzerinde izah edebiliriz. Göçebe karakterindeki aşiretlerin yağma ve baskınla ganimet elde etmeleri Babaî gücünün kaynağı olduğu gibi Harezmîlilerin Selçukluların hizmetinden çıktıktan sonraki güçlenmesi ve sürekli uzak bölgelerden katılım olması temelde bu yapı ile ilgilidir. İbn Bîbî, onların bu dönemde giderek güçlendikleri, Şiraz'dan, Kirman'dan, Suriye'den, Hicaz'dan, Mısır'dan, Anadolu'dan katılım olduğunu zikretmektedir⁵¹. Yine 1241-1242 yılında 70.000'i piyade ve bir kısmı süvari olmak üzere Dudoğlu kumandasında büyük bir Türkmen kuvvetinin Harezmîliler'e iltihak etmesi⁵² de başka türlü izah edilemez.

Harezmîlilerin el-Cezîre ve Kuzey Suriye'de soygun ve yağmada bulunmaları ve 1240 yılında Halep kuvvetlerini mağlup etmeleri⁵³ üzerine Suriye Eyyubî melikleri Selçuklu sultanından aldıkları kuvvetle 1240'da Re'sûlayn'da onları bozguna uğrattılar. Bu durum onların Urfa ve çevresinden çekilmesine ve bir kısmının Berke ve Güçlü Han liderliğinde Bağdat'a sığınmasına sebep olmuştur ki Halife el-Mustansır Billah onları himayesine almıştır⁵⁴. Bereket Han'ın vezirliğini yapan ve Harran Kalesi'ne hâkim olan Muhammed Nesevî ise Selçuklu sultanına bağlanmak istemiş,

⁵⁰ M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 98; A.Y. Ocak, s. 76.

⁵¹ İbn Bîbî, 2, s. 39-40.

⁵² M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 98; F. Sümer, *Oğuzlar*, s. 598-599.

⁵³ İbn Şeddad, *Baypars Tarihi*, Türkçeye çev. Şerefüddin Yaltkaya, TTK, Ankara 2000, s. 25. İbn Şeddad, bu sırada Halep'teki esir Templier şövalyelerinin de bundan istifade ile kaçtıklarını zikretmektedir.

⁵⁴ İbn Bîbî, 2, s. 41-42.

ancak Humus Eyyubî meliki Melik Mansur'un vaatleriyle Halep meliki en-Nâsır'a itaat etmişti⁵⁵. Harezmliler Re'sûlayn'da ağır bir yenilgi almalarına rağmen bölgedeki güçlerini korumuşlardır. Bunun en açık göstergesi Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Meyyâfârikîn'ı Eyyubilerden almak istemesi karşısında Melik Gazi'nin, Re'sûlayn savaşından sonra Bağdat tarafına gitmiş, halifenin ilgisini ve himayesini görerek güçlenmiş, topluluklarının sayısı, Şiraz tarafından gelip teçhizatlı askerleriyle kendilerine katılmış olan Celâleddin'in kız kardeşinin oğlu Yağan Tayşi ile çoğalmış olan Harezmlileri yardıma çağırmasıdır. Böylece Berke Han ile Güçlü Han yeniden el-Cezire ve Suriye'ye gelerek hâdiselere katılacaklardır. Merkezde Melik Gazi ve Bereket Han, sağ ve solda Harezmliler ve Germiyan kuvvetlerinin bulunduğu Meyyâfârikîn ordusu Türkiye Selçukluları karşısında dağılmasına rağmen halifenin araya girmesi ile Selçuklu ordusu geri çekilmiştir⁵⁶. Yine Selçukluların Moğol tehlikesi karşısında Köseadağ savaşı öncesinde "*sayıları hesaba gelmeyen Harezmliler*" den büyük bir ordu kurarak onlara Harput'u ikta etmeleri⁵⁷ gibi olaylar onların güçlerini hâlâ koruduklarını göstermektedir.

Burada dikkatimizi çeken bir husus da, Halife ile Harezmliler arasındaki ilişkinin seyri ve bunun Moğollar üzerindeki tesiridir. Ahlat muhasarasına kadar Halife ile Celâleddin arasındaki ilişkiler iyi değildi. Bu ilişkinin Harezmsahlar Devleti'nin kuruluşundan beri İran coğrafyası üzerinde Halifeler ile olan siyasî rekabetin getirdiği bir arka planı vardı. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi Ahlat'ın alınması ile ilişkilerin seyri değişmiştir. Halife sultana saltanat hil'atı gönderirken sultan da hâkim olduğu bölgelerde halifeye dua edilmesine müsaade etmiştir. İlişkilerin bu şekilde düzelmesi Moğolların halifeye olan bakışlarını değiştiren ilk olay olmuştur. Daha sonra Harezmliler komutanlardan Berke ve Güçlü Hanların halifeye sığınması ile halifenin onları koruma altına alması ve Selçuklu-Harezmliler mücadelesinde halifenin Harezmliler lehine aracılık yapması Moğolların Abbâsî Halifelîği hakkındaki düşüncelerinin netleşmesine katkıda bulunacaktır. Zira 1248 yılında Kıbrıs'a St. Louis'in nezdine giden Moğol elçileri Hıristiyanlığın kendi aralarında yayıldığından bahsettikten sonra, "*şimdi ise Bağdad'a Harezmlilerin Hz.*

⁵⁵ İbn Bîbî, 2, s. 42-43; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 142.

⁵⁶ İbn Bîbî, 2, s. 55-57.

⁵⁷ İbn Bîbî, 2, s. 79-141.

*İsa'ya hakaret ettiklerinin intikamını almak için gittiklerini*⁵⁸ bildirmeleri, Halife ile Harezmlilerin ilişkilerinin bu seyri ile alâkalı olmalıdır. Moğolların bu tavır Selçuklular için de geçerlidir. Çünkü Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Selçukluların Harezmlileri hizmetlerine alarak himaye etmeleri ve Erzurum'u onlara ikta etmeleri Moğolların ani tepkisi ve Erzurum baskını ile neticelenmiştir. Selçukluların baskını yapan Moğolları takip etmeleri, Harezmlileri himayede ısrarlı olarak onlara İç Anadolu'da iktalar vermeleri ve devlet hizmetinde onlara daha önemli yer vererek Moğollara karşı onlardan istifade etmek istemeleri, Moğolların Selçuklular hakkındaki kanaatlerinin pekişmesinde dikkate alınmalıdır. Zira Moğollar, Yakındoğu'da adeta milli hasmı durumuna gelen Harezmlileri koruyanlar için sürekli bir cezalandırma politikası uygulamışlardır.

1242 yılında Türkmenler ile birlikte Halep'e saldıran Harezmliler, Suriye Eyyubî meliklerinin ittifakı karşısında tekrar hezimete uğradılar. Bir taraftan gittikleri yerleri yağmalayan veya ilgilenen birine kendilerini para ile kiralayan Harezmliler, diğer taraftan da yaklaşmakta olan Moğol tehlikesi karşısında dayanacakları bir müttefik arıyorlardı⁵⁹. el-Kâmil'in 1238'de ölümünden sonra veraset hakkı elinden alınan el-Cezîre Meliki es-Salih Eyyub 1240'ta kardeşi el-Âdil Ebû Bekir'i devirerek Mısır sultanı oldu. Suriye'yi öteki Eyyubî prenslerinin elinden almak isteyen el-Melik es-Salih, Şam ve Kerek meliklerinin Franklarla işbirliği karşısında⁶⁰ eski müttefikleri Harezmlileri yardıma çağırdı⁶¹. *"Harezmliler, Salih Necmeddin Eyyub'a yardım kastı ile şarktan ayrıldılar ve bu yılın başlarında (1244) Fırat'ı kayak ile geçerek emîr Hüsameddin Berke Han ve Hanberdi (Canberdi) ve Saru Han ve Güçlü Han önderliğinde toplamı 10.000 atlımın üzerinde olarak Fırat'ı geçtikten sonra iki kısma bölündüler. Bir kısmı Baalbek üzerine, bir kısmı Dımaşk üzerine yöneldiler ve yolları üzerindeki Harim ve Dımaşk bölgesinde bir çok tahribat yaptılar"*⁶². Suriye ve Mısır kaynaklarının geniş

⁵⁸ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.H.Dursun Yıldız, Kervan Yay, İstanbul 1981, s. 615; Elçigiday'ın 1248 yılında Lâtinlerle mektuplaşmaları hakkında bakz. Grosset, s. 333. Batu Hristiyanlarının Moğollar ile olan ilişkilerinin geniş bir değerlendirmesi için bkz. Runciman, 3, s. 218-249.

⁵⁹ M.G.S. Hodgson, *İslamın Serüveni*, C.2, Çev. Heyet, İz Yay., İstanbul 1993, s. 312.

⁶⁰ İbn al-Furat, *Tarih al-Duval wa'l Mülük*, Volum 1; The Text, M.C. Lyous, Cambridge 1971, s. 1/34b.

⁶¹ İbn al-Furat, s. 3/38b.

⁶² İbn al-Furat, s. 3/38b, 39a.

yer verdikleri bu istilâ, Harezmlilerin Yakındoğu siyasî sahnesindeki son oyunlarının başlangıcı idi.

Harezmliler bu istilâ hareketinden sonra Kudüs'e hücum ederek burayı Frankların elinden aldılar⁶³. Davud Burcu'na sığınan Frankları ortadan kaldırarak Kudüs'e hâkim oldular ve onun beldelerini aralarında paylaştılar⁶⁴. Şehirde Frankları katleden Harezmliler, *Kumame Kilisesi* (The Holy Sepulchre)'ni tahrip ettiler ve Harem-i Şerif'i Hıristiyan sembollerinden temizlediler⁶⁵. Bu arada Dımaşk, Kerek ve Hıms Eyyubîleri ile Frank ittifak ordusuna karşı Mısır sultanı el-Melik el-Salih Necmeddin, Emir Rükneddin Baybars el-Kencî adlı Memlûk komutasında bir ordu gönderdi. Hıristiyanların Hittûn'den sonra çıkardıkları en büyük ordu⁶⁶ ile kauldikları savaşı Baybars ve Harezmliler kazandı⁶⁷. Ancak Harezmliler yağmacı tabiatlarını burada da sergilemişler ve kendilerine iktâ edilen beldelerle yetinmeyip hem onları soymuşlar hem de çevredeki beldelere saldırmışlardır. Onların bu tutumu Kayır Han olayının tamamen bir bahane teşkil ettiğini ve Selçukluların hizmetinden çıkmalarının asıl sebebinin yağmacı yapılarından kaynaklandığını göstermektedir.

Mısır kuvvetlerinin Kudüs'te hâkim olmasından sonra Harezmliler, önce Gazze, arkasından Nablus bölgesine yağma yapmışlardır⁶⁸. Yağmalarını Kudüs çevresine kadar genişleten Harezmlilere karşı Mısır'dan ordu gönderilmiştir⁶⁹. Dımaşk hâkimi el-Melik Salih, Harezmlilerin bu yağmalama hareketlerinden kurtulmak için Hıms ve Halep melikleri ile birlikte hareket ederek onları Hıms âmilliklerinden tamamen atmışlardır⁷⁰. Onlardan geriye kalan küçük Harezmliler Kudüs'e dönüp o bölgeleri istilâya başlayınca Mısır'dan bu defa Fahreddin b. Şeyhî komutasında ordu

⁶³ İbn Şeddad, *el-A'lak'ül-Hatîre fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre, Tarih-i Lübnan ve'l-Ürdün ve Filistin*, C. 1, Tahkik: Sami Dehhan, Dımaşk M. 1962/ H. 1382, s. 234; İbn al-Furat, s. 3-4/39a; İbn Tagribirdî, C. VI, s. 325; Solomon D. Goitein, "Al Kudüs", *EI*, C.5, Leiden, E.J. Brill, 1978, s. 331; F. Bulh, "Kudüs", *İA*, C. 6, MEB, İstanbul 1988, s. 961; Claude Cahen, "The Turks in Iran and Anatolia", s. 674.

⁶⁴ İbn Şeddad, *el-A'lak*, s. 235.

⁶⁵ İbn al-Furat, s. 4/39a.

⁶⁶ Rumciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev.Fikret Işıltan, C.3, TTK, Ankara 1992, s. 197.

⁶⁷ İbn Şeddad, *el-A'lak*, C.1, s. 235.

⁶⁸ İbn al-Furat, s. 3-4/384,40a.

⁶⁹ İbn Şeddad, *el-A'lak*, C.1, s. 247; Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350* Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1957, s. 441.

⁷⁰ İbn al-Furat, s. 5/396-40a; İbn Şeddad, *el-A'lak*, s. 235.

çıkarılarak onların bu hareketlerine de son verilmiş ve esir düşenler orduya katılmak üzere Mısır'a gönderilmiştir⁷¹. Böylece Harezmliler, Mısır ve Suriye Eyyubîlerinin karşısında 1246'da büyük bir hezimete uğrayarak askerî bir güç olmaktan tamamen çıkmışlardır. Bu savaşta en ünlü liderleri Berke Han öldürülüp başı Halep'e gönderilerek oradaki kalede teşhir edilmiştir⁷².

2- Harezmlilerin Yakındoğu Türk-İslâm Devletlerinin Hizmetine Girmeleri

1246 yılında askerî bir güç olmaktan tamamen çıkan Harezmliler için yeni bir dönem başlıyordu. Bunların bir kısmı doğuya yönelerek Abbasîlerin ve Moğolların hizmetine girmişlerdir. Hülagu'nun Bağdad seferi esnasında Moğol hizmetinde bulunan Harezmlî unsurların beylerinden *Sultancuk*, halife ordusunun öncü kuvvetleri komutanı *Kara Sungur* ile olan kavmiyet birliğini ileri sürerek onu İlhan'ın hizmetine girmeye davet etmiştir⁷³. Kara Sungur'un dışında yukarıda da zikrettiğimiz gibi Halife'ye sığınan başka Harezmlî unsurlar da bulunmakta idi. Bu dönemde Moğolların hizmetine giren bir diğer Harezmlî komutan, onların Selçukluların hizmetine girmesinden itibaren Yakındoğu hâdiselerinde ismi sık sık geçen ve daha önce halifeye sığınan Güçlü Han'dır. Harezmlî komutanlardan olarak bahsedilen Güçlü Han, Ayn Calut öncesinde Eyyubî Meliki Nâsır'ın, Mucîreddin İbn Ebî Zıkrî kumandasındaki ordusunu ve başta Ebî Zıkrî olmak üzere Nureddin el-Akta ve İbn Durbas gibi ileri gelen komutanlarını yenmesi ile zikredilmektedir⁷⁴. Güçlü Han, Moğolların hizmetinde Güneydoğu Anadolu bölgesindeki istilâlar esnasında öldürülmüştür⁷⁵. İlhanlı hükümdarı Hülagu 1258 yılında Bağdad'ı kuşattığı zaman bile şehri halifenin hassa ordusunu meydana getiren Kıpçak ve Harezmliler ile Yıva Türkmenleri savunmuştu⁷⁶. Buradaki Harezmlilerin başında yukarıda zikrettiğimiz Kara Sungur bulunuyordu. Suriye ve Filistin'deki Harezmlilerin bir kısmı ise Eyyubî ve Mısır Memlûklularının

⁷¹ İbn Şeddad, *el-A'lak*, C.I, s. 235; Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s.5.

⁷² İbn Tagribirdi, C. 6, s. 325; M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem*, London 1967, s.110; Runciman, 3, s. 264; M.C.Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İUEF Yay.No:887, İstanbul 1961, s. 5.

⁷³ Cüveynî, s. 586-587; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s. 27; B. Spuler, , *İran Moğolları*, s. 495.

⁷⁴ İbn Şeddad, *el-A'lak*, C.1, s. 249.

⁷⁵ İbn Tagribirdi, C. 7, s. 25.

⁷⁶ Ekrem Pamukçu, "Moğol İstilâsına Karşı Irak Türkmenlerinin Bağdad Savunması", *Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, yıl: 1996, s. 232.

hizmetine girerek, bu devletlerin düzenli orduları içerisindeki yerlerini almışlar ve onlardan ayrı bir Memlûk sınıfı teşkil edilmiştir⁷⁷. İslâm âleminde adeta son sığınak noktasını teşkil eden Mısır'a sığınan önemli Harezmlî komutanlar arasında, *Hüsameddin Berke Han*, *Melik İhtiyar*, *Melik Seyfeddin Sâdık Han*, *Nâsireddin Güçlü Han*, *Atlas Han* ve *Nâsireddin Kaymerî* gibi daha önceleri Harezmsâhlar Devletinde ve ordusunda önemli görevler almış olan komutanlar bulunmakta idi⁷⁸. Ancak Eyyubîler, Harezmlîler gibi göçebe karakteri ağır basan yağmacı toplulukları Mısır ve eyalet merkezleri ile önemli şehirlerin dışında ıssız bölgelere yerleştirmişlerdir ki onların ta- kipçisi olan Mısır Memlûkları da Harezmlî ve Moğol boylarına mensup toplulukları sahil bölgelerindeki ıssız alanlara yerleştirmişlerdir⁷⁹. Eyyubî sultanı el-Melik es-Salih (1205-1249), Mısır'da çoğalan ve çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlîlerin teşkil ettiği bu Memlûk unsurları⁸⁰ arasından, *el-Mamâlik al-Bahriyye* olarak adlandırılan ayrı bir Memlûk grubu kurmuştur ki bunlar 1260 Ayn Calut savaşında önemli rol oynamışlardır⁸¹.

Diğer taraftan Memlûk sultanı *Kutuz* (1259-1260), kendisini Harezmsâhlar hanedanından saymaktadır. Annesinin Celâleddin Harzemşah'ın kız kardeşi, babasının ise aynı zatın amcasının oğlu olduğu kabul edilmektedir⁸². Yine Kudüs'de Harem-i Şerîf (Kudüs ve el-Halil) nâzırlarından el-Harezmi nisbesini taşıyan kimselere de rastlanmaktadır⁸³. Ancak Harezmlîlerin Memlûk devleti içindeki en önemli rolleri ünlü Harezmlî liderlerden *Hüsameddin Berke Han b. Devlet Han el-Harezmi el-Yemki'nin** sultan Bay-

⁷⁷ Ş. Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.5-6.

⁷⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 342-343; Ş. Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İÜEF Yay.No:887, İstanbul 1961s. 34. 70nd.; Ş. Tekindağ, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", s.5.

⁷⁹ Aynî, C. III, s. 305; David Ayalon, *Outsiders in The Lands of Islam: Mamluks, Mongols and Eunuchs*, Variorum Reprints, London 1988, s. IVc/ 134-135.

⁸⁰ Kâzım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, KBY, Ankara 1989, 3-4; Z.Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.179.

⁸¹ Runciman, III, s. 264.

⁸² M.C.Şehabeddin Tekindağ, "Kutuz", *İA*, C.6, s.1057; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, 2. Çev. S. Tuğ, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1995, s.1091; Z.V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 179.

⁸³ D.P.Little, "Relation Between Jerusalem and Egypt", *History and Historiography of the Mamlûk*, Variorum Reprints, London 1986, s. 86.

* A. N. Poliak ve onun takipçilerinden Lane-Poole ve Bartold gibi oryantalistler Harezmlî Berke Han'ı Altınordu hükümdarı Berke Han ile karıştırmışlardır. Zira Barthold bundan dolayı Mısır kaynaklarının Memlûk-Altınordu ilişkilerini 1262'de başlatmasını şüpheli bulmaktadır. Oysa el-Melik es-Said Berke Han babasının saltanatından on ay önce 1260 Ocak'ında doğmuştur ve bu Memlûk Devleti ile Altınordu ilişkilerinin başlamasından iki yıl öncedir. Bkz. V.V. Bartold, *Orat Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Yay.Haz. K.Y.Koprıman-A.İsmail Aka, Kültür

bars ile kurduğu akrabalıktır. Baybars, Berke Han'ın kızı ile evlenmiş ve ondan olan oğlu *Melik Said Muhammed Baraka (Berke) Han'ı* da ölmeden önce sultan ilân etmiştir⁸⁴. Harezmlî komutan Hüsameddin Berke Han'ın Baybars ile evlenen bu kızının yanında Bedreddin Muhammed Bey ve Hüsameddin Kara Bey adlı iki oğlu da bulunuyordu. Bu hanedan denemesi verasete karşı olan Memlûk mantığı⁸⁵ karşısında başarılı olamamış 1279'da Suriye'deki bir isyan sonrasında tahtan indirilerek Memlûk hükümdar ve yakınlarının sürgün edildiği Kerek'e gönderilmiştir⁸⁶.

Kudüs'teki Berke Han Türbesi 1246 yılındaki savaşta hayatını kaybeden ünlü Harezmlî komutan Hüsameddin Berke Han'a aittir. Muhtemelen biri inşa, diğeri restorasyonuna ait olan ve 1246 tarihli iki kitabesi bulunan türbenin ne zaman ve kimin tarafından yaptırıldığı tam olarak bilinmiyor. Tarik Bab es-Silsile'de bulunan türbenin Berke Han tarafından ölmeden önce inşa edildiği veya inşasına başlandığı düşünülebilir. Zira Osmanlı defterlerinde "*Barka Hatun Vakfı* " adlı bir vakfın varlığı türbeye gelir sağlamak amacıyla kurulmuş olduğunu düşündürmektedir⁸⁷. Bunun yanında türbenin, kızı tarafından babasının hatırasına inşa edilmiş olabileceğini Van Berchem iddia etmekle⁸⁸ birlikte oğlu *Bedreddin Muhammed Bey* tarafından da inşa edilmiş olabilir. Barka Han Türbesi'nin daha sonra bu vasfı ile kaybolduğu ve XX. asrın başında Kudüs'teki Şeyh Ragıb el-Halidî tarafından büyük bir kütüphaneye dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır⁸⁹.

Bakanlığı, Ankara 1975, s. 239-240; Ayalon, s. Ivc/ 144-145. Ayrıca Bartold, Altınordu hükümdarı Berke'nin ordasında bulunan Mısır elçilerinin hamın oğlu olmayıp kızlarının bulunduğunu açıkça bildirmelerini aktarmasına rağmen 1279 yılında ölen Harezmlî Hüsameddin Berke Han'ın oğlu Bedreddin Muhammed Bey'i Altınordu hükümdarı Berke Han'ın oğlu zannetmiştir. Bakz. Bartold, *Dersler*, s. 240. Bunun yanında İbn Tagribirdi, Berke Han'ı *Berke Han b. Devlet Han el-Havarazmî* adıyla anarak onun Harezmlî olduğunu açıkça zikretmektedir. İbn Tagribirdi, C. V.7, s. 259.

⁸⁴ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, s. 116; Fuad Köprülü, "Baybars I", *İA*, C. II, MEB, İstanbul 1999, s. 362; K. Y. Koprıman, "Baybars I", *DİA*, C. 5, İstanbul 1992, s. 222; P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğru*, Çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 101.

⁸⁵ K. Yaşar Koprıman, "Memlûkler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 468.

⁸⁶ Bartold, *Dersler*, 240; Hort, s. 102. Mısır Memlûklularında Kudüs ve Kerek'in bir sürgün yeri olarak kullanılması hakkında bkz. Muammer Gül, "Mısır Memlûklarında Bir Sürgün Sistemi Olan Battalık ve Kudüs", *Belleten*, C. LXVI, S. 246, s. 366.

⁸⁷ Burgoyne, s. 109-110.

⁸⁸ Max Van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicorum*, Kahire 1922, s.185 vd..

⁸⁹ G.Walls, "The Turbat Barakat Khan or Halidi Library", *Levant*, VI, 1974, s. 25. vd.

Hüsameddin Berke Han'ın oğulları ve Baybars'ın oğlu Melik Said Muhammed Berke Han'ın dayıları olan *Bedreddin Muhammed* ve *Hüsameddin Kara Beylerin* Memlûk devleti içerisinde iyi bir konumda oldukları anlaşılmaktadır. 663/1264-5 yılında sultan Baybars, Haçlılardan yeni alınan sahil bölgelerini emîrlere dağıtarken Dayr al-Gülsüm Köyü'nü Bedreddin Muhammed Bey'e mülk olarak vermiştir. Kudüs'te, mescidi ve türbesi ile "*Bedreddin b. Barka Han Vakfı*"nın bulunması onların durumlarını izah etmektedir. Bedreddin Muhammed, yaklaşık 50 yaşında 1279 yılında Şam'da öldükten sonra Kudüs'e getirilerek babasının yanında defnedilmiştir⁹⁰. İbn Şeddad'ın "*Emîr*" olarak bahsettiği Bedreddin Muhammed Bey'in, Baybars devrinde bir hamam yaptırdığı da kaydedilmektedir⁹¹ ki, bütün bunlar Harezmlilerin Mısır Memlûk Devleti içerisinde sosyal ve ekonomik yönden iyi bir durumda olduklarını göstermektedir. Bedreddin Muhammed Bey'in ayrıca iki ciltlik Arapça şiir, kelâma dair eserler ve bir de Kur'an-ı Kerim tefsiri kaleme aldığı rivayet edilmektedir⁹². Hüsameddin Kara Bey ise, 1263 yılında ölmüş ve Kahire'de gömülmüştür⁹³. Harezmliler bu dönemde Memlûkların dışında Musul emîri ile de bir akrabalık kurmuşlardır. Zira Celâleddin Harezmsah'ın iki yaşındaki kızı Türkan (Terken) Hatun, Moğollara esir düştükten sonra sarayda yetiştirilmiş ve kendisine lâik biri ile evlendirilmesi için Hülâgu'ya verilmiştir. Hülâgu ise onu 1257-8'de Musul emîri Bedreddin Lülü'nün oğlu Melik Salih İsmail ile evlendirmiştir⁹⁴. Terken Hatun daha sonra Musul emîri Salih'e karşı Moğollardan yana tavır alarak dönemin siyasî olaylarına karışacaktır⁹⁵.

Ancak gerek Harezmlî emîr ve ileri gelenlerin ve gerekse Harezmlî Türk topluluklarının Yakındoğu'da en fazla rol oynadıkları ve iz bıraktıkları coğrafya Anadolu olmuştur. Kayır Han olayından sonra Harezmlilerin önemli bir kısmı el-Cezîre ve Suriye bölgesine gitmesine rağmen bir kısmı Anadolu'da kalmıştır⁹⁶. Suriye ve Filistin bölgesine giden Harezmlilerin bir kısmının ise gerek oradaki maceralarının sonuçsuz kalması ve gerekse

⁹⁰ Burgoyne, s. 110. Bartold ise, Bedreddin Muhammed'in 1280 yılında Kahire'de yüksek bir yerden aniden düşerek öldüğünü zikretmektedir. Bakz. Barthold, *Dersler*, s. 240.

⁹¹ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 174.

⁹² Barthold, *Dersler*, s. 240.

⁹³ Burgoyne, s. 110.

⁹⁴ Cüveynî, s. 382-3; Abu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 564.

⁹⁵ Abu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, 2, 580.

⁹⁶ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", *Belleten*, C.XXI, S. 83,TTK, Ankara 1957, s. 435.

Selçuklu sultanları arasındaki mücadele ve Moğollara karşı onlardan istifade etme istekleri sonucunda Anadolu'ya geri geldikleri anlaşılmaktadır⁹⁷. Harezmlilerin daha Anadolu'ya ilk geldikleri tarihten itibaren Kayır Han gibi emirlerin yanında önemli Harezmlî bürokratlar da Selçukluların hizmetine girmişlerdir. Bunların başında, daha önce Celâleddin'in Keykubad'a elçi olarak gönderdiği ve ülkesinin baş kadılığını yapmış ve vezir sıfatı bulunan *Taceddin Mu'tez İbn Muhyiddin Tahir* gelmektedir⁹⁸. İbn Bibî'nin *Mucîreddin Tahir b. Ömer el-Harezmi* olarak tanıttığı bu kişi⁹⁹, Moğollar adına borçların tahsil amacı ile ve kararlaştırılan miktarın ödeneceğine bir güvence olarak, Kastamonu, Develihisar ve Aksaray'ı ikta olarak almıştır. 1277 yılında ölen Taceddin'in yerine oğlu *Mucîreddin Muhammed b. el-Mu'tez*, 679 (1280-1281) yılında Abaka'nın huzurunda aldığı hilat, payza ve yarlıg hükmü ile babasının makamına oturmuştur¹⁰⁰. Daha sonra saltanat nâipliğini ve Rum emîrliğini alması ve arkasından ülkenin sahip Kazvinî ile Emîr Mucîreddin arasında bölünmesi¹⁰¹ (1289-91) bu baba-oğulun Anadolu siyasetindeki rolünü göstermesi açısından önemlidir.

Bu dönemde Anadolu'da etkili bir role sahip olduğunu gördüğümüz Harezmlî emîrlerden biri de Emîr *Hüsameddin Bicar*¹⁰² ve oğullarıdır. Anadolu'daki kıdemli emîrlerden olarak bahsedilen *Hüsameddin Bicar*¹⁰³, Celâleddin Harezmsah ile birlikte I. Alaaddin Keykubad'a karşı savaşmak üzere Anadolu'ya gelmiş ancak Harezmlî ordusunun yenilgisinden sonra Rum'da kalmış, devletin büyüğü ve Diyarbakır çevresinin komutanı olan *Bicar Bahadır*'ın babasıdır¹⁰⁴. Hüsameddin Bicar, Harput bölgesine sahip iken oğlu Diyarbakır bölgesine sahip bulunuyordu. Husameddin Bicar ve oğlu Bicar Bahadır'ın yanında *Sadraddin Kutluşir*, *Zeyneddin Ali Bahadır*, *Cemaleddin Horasanî* gibi emîrler Türkiye Selçuklularının iç mücadelelerinde ve billhassa II. İzzeddin Keykâvus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki mücadelelerde önemli rol oynadılar¹⁰⁵. Ancak Anadolu'da artık tutunama-

⁹⁷ İbn Bibî, 2, s. 79,141.

⁹⁸ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l Ahbar*. Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 49-50, 78- 81; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 363.

⁹⁹ İbn Bibî, I, 374-379.

¹⁰⁰ Aksarayî, s. 105; İbn Bibî, 2, s. 156-157.

¹⁰¹ Aksarayî, s. 108, 117-118, 122, 144, 195.

¹⁰² Bu ismin kaynaklarda Bicar, Baycar, Bencar, Beycar gibi farklı yazılışları vardır.

¹⁰³ İbn Bibî, 2, 120.

¹⁰⁴ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 61; Aksarayî, s. 77.

¹⁰⁵ İbn Bibî, 2, s. 120,139-140-141; İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 61,72-76.

yan Hüsameddin Bicar, Muineddin Pervane'nin de teşviki ile oğlu Bicar Bahadır ve torunları Muineddin ve Muzafereddin ile birlikte Mısır sultanına sığındılar¹⁰⁶. Aynı ise, Memlûklere sığınan bu mültecileri, Bencar (Bicar) el-Rumî, onun oğlu Bahadır, Ahmed b. Bahadır, on iki Rum emîri ve onların evlatları ve bağlıları ile Kurmuş ve Şektay ve onların kabilesinin neferleri olarak zikretmektedir¹⁰⁷. Bunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde Celâleddin Harzemşah zamanından beri buldukları için bu bölgedeki topluluklarla kaynaşmışlardır. Bu iç mücadeleler sırasında bunların maiyyetinde Kıpçak, Harezmlî, Kürt ve Arap unsurların bulunması ve Bicar Bahadır'ın Diyarbakır'da Kürt beyi olarak anılması¹⁰⁸ bu durum ile alâkalı olmalıdır. Ayrıca bu Harezmlî emirlerden hemen önce *Şektay* ve kardeşi *Çaverçi* de Şam'da Memlûklara iltica etmişlerdir ki Bicar Bahadır bu iki Moğol komutanının eniştesi idi¹⁰⁹. Bicar ailesi ve yanındakiler muhtemelen Şektay ve Çaverçi adlı bu iki Moğol komutanı tarafından Baybars'a takdim edildiler ve Baybars'ın Anadolu'ya gelmesini teşvik etmek için Muineddin Süleyman Pervane tarafından teşvik edildiler¹¹⁰. H. 710 (1310-1311) yılı olayları arasında Mısır Memlûk Devleti'ndeki saltanat mücadelelerinde Bicar adlı bir beyden bahsedilmektedir¹¹¹ ki bu dönemdeki Memlûk saltanat mücadelelerinde Moğol ve Harezmlî unsurların faaliyetlerinin bir yansıması olarak görülmelidir. Bu Moğol ve Harezmlî unsurların Memlûklara iltica etmesinde, Altınordu hükümdarı Berke Han'ın kendi kabilesinden Moğolların Memlûklara katılmasını istemesi ve Harezmlîleri Kahire'de karşılayan Baybars'ın oğlu el-Melik es-Said'in anne tarafından Harezmlî olması, yani Harezmlî ünlü emir Hüsameddin Berke Han'ın torunu olması kanaatimizce önemli bir sebep teşkil edecektir.

Celâleddin Harzemşah ile birlikte Hindistan'dan Anadolu'ya kadar gelen emirlerden biri de *Orhan*'dır. Celâleddin'in Hindistan'daki mücadelede adı geçen ve dayısının oğlu olan Orhan¹¹², Celâleddin'in kardeşi Gıyaseddin'den ayrılarak kendisine katılmıştır. Orhan, ilk olarak Sultan Celâ-

¹⁰⁶ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 76,156.

¹⁰⁷ Aynı, C. 2, s. 152.

¹⁰⁸ Aksarayî, s. 77; İbn Bibî, 2, 139-140-141.

¹⁰⁹ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, 72-75; Aynı, 2, s. 152.

¹¹⁰ R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamlûks The Mamlûk-Ilkhanid War, 1260-1281*, Cambridge 1996, s. 165.

¹¹¹ Takıyü'd-Din Ahmed b. Ali el-Makrizî, *Kitabu's-Süluk li-Ma'rifeti Düveli'l-Müluk*, Tashih ve Haşiyeye: M. Mustafa Ziyade, Kahire 1941, Türkçe tercüme: Zakir K. Ugan, TTK Ktp. Daktilolu tercüme yazmalar, s. 75.

¹¹² Nesevî, s. 82.

leddin'in Gürcistan seferinde zikredilmektedir. Gürcü seferinden hemen sonra sultan onu Gence bölgesine göndermiş ve Gence ile beraber Arran da Celâleddin'e tâbi olmuştur¹¹³. Genceli Kiragos, Kafkasya'da Harezmîlerin istilâlarını anlatırken, Orhan hakkında onların ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Sultanın annesi ile evli olarak bahseder. O, Orhan'ın Gencak denilen şehirde zulüm yaptığını zikrettikten sonra onun aynı şehirde İsmailîler tarafından 1227 yılında öldürüldüğünü söylemektedir¹¹⁴. Bunun üzerine Celâleddin, İsmailîlerin bu tecavüzünü cezalandırmak ve yakın akrabası Orhan'ın öldürülmesinin intikamını almak üzere Alamut ve çevresini istilâ ederek yağmalamıştır¹¹⁵. Ancak İbnü'l-Esîr 1227 yılı olaylarında Orhan'ın ismini zikretmeksizin Celâleddin'in Gence'yi emirlerinin en ilerisi ve en iyisine iktâ olarak verdiğini kısaca nakletmektedir¹¹⁶. Oysa Celâleddin, Harezmşah dönemini en geniş şekilde anlatan ve sonraki yazarların başlıca kaynağı olan Cüveynî, Orhan'ı Celâleddin'in ordusunun öncü birlikleri komutanı olarak tanıtmakta ve 1231 yılında Diyarbakır önündeki ani Moğol baskınında, Moğolları oyalayarak Celâleddin'in kaçmasına yardım etmiş ve daha sonra kendisi de kaçarak kurtulmuş olarak tanıtmaktadır¹¹⁷. Dönemin en önemli kaynağı ve olayın tanığı olan Nesevî de Orhan'ın Gence'de İsmailîler tarafından öldürüldüğünü¹¹⁸ zikretmektedir. Ancak o, daha sonra Diyarbakır önlerindeki son Moğol baskınında Orhan'ın Moğollara saldırdığını ve Sultanı kurtarmak için Moğol askerini üzerine çektiğini, arkasından önce Erbil'e gittiğini oradan İsfahan'a giderek orayı işgal ettiğini, Moğollar oraya geldikten sonra Fars' çekilerek 1241 yılına kadar orada kaldığını söylemektedir¹¹⁹. Bundan dolayı İbnü'l-Esîr'in ismini zikretmediği ve İsmailîler tarafından öldürülen bu Gence emîrinin gerçekten Orhan olup olmadığını tam olarak bilemiyoruz.

Celâleddin ile Anadolu'ya gelen diğer bir emîr *Buku Han*'dır. Celâleddin, Yassıçemen savaşından sonra, önce Kafkasya'daki konumunu güçlendirmek ve daha sonra da Diyarbakır'a hareketi sırasında, Buku Han'ı Moğolların hareketini takip için Azerbaycan'a göndermiştir¹²⁰. Celâleddin'in

¹¹³ Nesevî, s. 71, 73, 78; A. Taneri, s. 29-30.

¹¹⁴ Kiragos, s. 6-7.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, C. 12, s. 432; A. Taneri, s. 59.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, C. 12, s. 432.

¹¹⁷ Cüveynî, s. 347, 374-375.

¹¹⁸ Nesevî, s. 82-83.

¹¹⁹ Nesevî, s. 156.

¹²⁰ Cüveynî, s. 372-373.

ölümünden sonra kaynaklarda bu emirden de bahsedilmiyor. Ancak Celâleddin'in dedesi Harzemşah Muhammed Tekiş'in 1195 yılında *Kayır Buku Han* adlı bir emir ile savaştığı¹²¹, daha sonra da *Kadir Buku Han* adlı emir üzerine saldırarak onu önce esir aldığı, sonra da ona emirlik vererek hizmetine aldığı kaydedilmektedir¹²². Bizce bu iki şahsın aynı kişi olması muhtemeldir ki, Cüveynî'nin aynı şahısları farklı isimlerle anması da bunu kuvvetlendirmektedir. Burada asıl önemli olan husus ise, Celâleddin'in Azerbaycan ve Anadolu'daki faaliyetlerinde yanında bulunan ve onun ölümünden sonra da 1237'deki ölümüne kadar Harezmlilerin lideri olan *Kayır Han*'ın da bizce yukarıda zikrettiğimiz *Kayır Buku Han* ile aynı kişi olma ihtimalidir. Celâleddin'in ölümünden sonra *Kayır Buku Han* ismine artık rastlanmıyor. Ama *Kayır Han* ismi Anadolu'daki Harezmlilerin en önde gelen bir komutanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların onu Harezmlî emirler içinde ön plana çıkarmaları Harzemşah Muhammed Tekiş döneminden beri Harzemşahlar Devleti içindeki konumundan ve geçmişinden kaynaklanmaktadır. Bu da *Kayır Buku Han* ile *Kayır Han*'ın aynı kişi olduğunu kuvvetlendirmektedir.

3- Anadolu ve Çevresinde Harezmlî İzleri

Moğol istilâsının Türkiye'nin siyasî, etnik-kabilevî ve kültür tarihine bir katkısı da hanedan soyundan olanlar ile beraber bütün bu Harezmlî emir ve idareciler ile onların emrindeki Harezmlî Türkleri'nin Türkiye tarihinde yer almalarıdır. Gerek başlangıçta Celâleddin ile gelenler ve gerekse daha sonra İran, Kafkasya ve Suriye'den gelenler artık Anadolu'da yerleşmişlerdir ki bunlara ait hatıralar ve izler bugüne kadar gelmiştir.

Bu hatıralardan ilki, Celâleddin'in Anadolu'daki akıbeti hakkındaki farklı haberlerdir. Her ne kadar çağdaş kaynaklar onun Diyarbakır bölgesinde öldüğünü ve Meyyâfârikîn'de defnedildiğini yazarlarsa da Tunceli'nin Hozat ilçesinde "*Docik Baba*" olarak bilinen *Tacik Baba* ziyaretgâhının Celâleddin Harzemşah'a ait olabileceği şeklindeki kanaat dikkate şayandır. Buna göre Celâleddin'in, Meyyâfârikîn-Hazro-Palu istikametinde Murat Suyu'nu geçtikten sonra Dersim dağlık bölgesine sığınması uzak bir ihtimal değildir. Moğolların onu takip edememeleri de onun Dersim

¹²¹ Cüveynî, s. 270.

¹²² Cüveynî, s. 273-274.

bölgesine gelmiş olabileceğini göstermektedir¹²³. Onun Meyyâfârîkîn'de öldürüldüğüne dair genel görüşe rağmen Harput'ta öldürüldüğü şeklinde kayıtlar da vardır¹²⁴. Ayrıca Anadolu'da muhtelif aşiret, boy ve oymaklar, bilhassa Şîller ve Dersim bölgesindeki aşiretlerin Celâleddin'e mensubiyet iddiaları¹²⁵ ile Tunceli bölgesindeki aşiret isimlerinde Kafkasya'dan gelen Harezmi toplulukların izlerinin varlığı¹²⁶ da dikkate şayandır.

Bunlara ek olarak Erzincan-Dersim ve Bingöl-Kığı-Muş-Varto hattı boyunca yaşayan *Hormek* kabilesi mensupları, atalarından gelen rivayetlere dayanarak, kendilerini Harezmi Türkleri olarak kabul etmektedirler¹²⁷. Gerçekten de yukarıda zikrettiğimiz gibi Celâleddin Harezmsah ile birlikte Ahlat kuşatmaları öncesinde ve sonrasında buralarda yağma ve istilâlarda bulunan ancak önce Yassıçemen ve nihayet Diyarbakır yakınlarında uğradığı son yenilgiden sonra Celâleddin'in hayatını kaybetmesi ile Harezmîlerin adı geçen yerlerdeki dağlık bölgelere çekilmeleri dikkate alınırca *Hormek* kabilesinin Harezmîler ile ilişkisi daha iyi anlaşılabilir. Her ne olursa olsun bölgenin etnik- kabilevi yapısında ve kültüründe Harezmi izleri kendisini açıkça göstermektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi Batı Anadolu'da da Harezmi Türklerinin izlerini aşiret, boy ve oymak isimleri ile yer adlarında görmek mümkündür. Batı Anadolu'da bir beylik tesis eden Saruhan'ın kaynaklarda zikredilen Harezmi kumandanın bir halefi olması mümkündür ki, Alaşehir yer adları, böyle bir münasebeti kuvvetlendirmektedir. Muğla'daki *Horzum* adlı yerleşim ismi buna delalet ettiği gibi¹²⁸ Kütahya, İçel, Teke ve Alâiye'de *Harzem* adlı cemaat-ı Yörükandan aşiret ve cemaatlar¹²⁹, Kütahya-

¹²³ Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Yay. Hazırlayan: Ş. Kaya Seferoğlu-H.Kemal Türközü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1982, s. 3.

¹²⁴ Ahmed Eflakî, *Menâkıbu'l-Ârifin*, C.I, Çev.T. Yazıcı , MEB, İstanbul 1964, s. 22.

¹²⁵ Bilal Aksoy, *Tunceli*, C.I, Ankara 1985, s.135-136; M.H. Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", s. 53. Dersim bölgesi halkının bu kanaatını dile getiren isimlerden biri de Dersim milletvekili Hasan Hayri Bey'in 3 Ekim 1921 tarihli BMM gizli oturumundaki konuşmasıdır. Bakz. Enver Konukçu, "Kara ve Akkoyunluların Yurdunda", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 86, Ekim 1993, s. 180-181.

¹²⁶ İbrahim Yılmazçelik, *Dersim Sancağı*, Elazığ 1999, s. 125-127.

¹²⁷ Mehmet Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 72-87.

¹²⁸ P. Wittek, *Menteşe Beyliği 13-15 Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, Çev. O.Şaik Gökyay, TTK, Ankara 1986, s.19,162; F. Sümer, *Oğuzlar*, 181, 228, 318, 357.

¹²⁹ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 1979, s. 88-408; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Ak-Koyunlu Kara Koyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1998, s.39.

Aydın-Saruhan-Yalvaçta *Horzum* adlı Yörükân taifesi¹³⁰ yine Kütahya'da *Horzum-ı Kebîr*, *Horzum-ı Atîk*, *Horzum-ı Cedîd*¹³¹, adlı toplulukların varlığı XIII. yüzyılın sonunda uç bölgelere sığınan Türkmen boyları içerisinde Harezmlilerin etkisini göstermesi açısından önemlidir. Ali Bahadır'ın da Ankara ve Batı Anadolu'daki isyan ve faaliyetlerinde¹³² buradaki Harezmlî Türklere dayanması onun Harezmlî Türklerden olabileceğini akla getirdiği gibi Afyon bölgesindeki Yörükler arasında da Harezmlîler bulunmaktadır.¹³³ Ayrıca Çukurova bölgesinde Torosların Aladağ kısmında atalarının Aydın'ın Alaşehir kasabasından geldiğini söyleyen ve Maraş, Kozan, Kayseri ve Sivas taraflarındaki obalar ile birlikte sayıları iki bin çadın bulan *Horzum* aşireti yanında yine Torosların Binboğa kısmında yaşayan ve atalarının *Horzum*'dan Bingöl'e, daha sonra da Binboğa dağlarına geldiğini söyleyen *Horzum* obası mensupları¹³⁴ da Harezmlî Türklerinin Anadolu'daki uzantılarını teşkil etmektedirler.

Diğer taraftan Mardin'nin güney-batısında VI. yüzyıldan beri Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını koruyan bir kale olan ve Bizans döneminden beri varlığı bilinen *Harzem* adlı önemli bir yerleşim bulunmaktaydı ki¹³⁵, burayı Mardin Artuklu emiri Kutbeddin'nin imar edip bağ ve bostan yaptığı kaydedilmektedir¹³⁶. Bitlis'te H. 800, 1014 ve 1092 tarihli tescil kayıtlarında bulunan bir vakfiyenin şahitleri arasında Mevlâna Şerefeddin el-Hılâtî el-Harezmi¹³⁷ adı dikkati çekmekte ve onun Ahlat'a yerleşmiş Harizmlî unsurlardan geldiği anlaşılmaktadır. Urfa merkez köylerinden *Horzum* ve *Küçük Horzum* adlı köyler¹³⁸ ile Urfa-Siverek'te *Harzuni*¹³⁹ adlı köy de onların Urfa bölgesindeki hâkimiyetlerinin birer hatırası olarak kalmıştır.

¹³⁰ Türkay, s. 422.

¹³¹ Türkay, s. 90.

¹³² İbn Bibî, 2, s. 151,160-161,164.

¹³³ Yusuf Z. Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, Haz.Turhan Yörükân,TTK. Yay., Ankara 1988, s. 411.

¹³⁴ Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları, II*, Haz. Sabahat Emir, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 36-37, 360-362.

¹³⁵ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1966, s. 18, 62-63.

¹³⁶ Ebü Bakr-i Tihranî, *Kitabı Diyarbakriyya Ak-Koyunlular Tarihi*, C. I, Yay. N. Lugal-F. Sümer, TTK. Yay., Ankara 1993, s. 61; Ramazan Şeşen, "İmad al-Din Al-Kâtib Al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *SAD*, 3, Ankara 1971, s. 297.

¹³⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Nakışlar Yay., İstanbul 1980, s. 115-77 nd.

¹³⁸ 1974 Yılı İtibariyle Yerleşim Üniteleri Kılavuzu URFA, Köy İşleri ve Kooperatifleri Başkanlığı YSE Genel Müdürlüğü, Ankara 1974, s. 7.

¹³⁹ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskan ve Nüfus", *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, 13-14Ekim 2001, Şanlıurfa 2002, s. 80.

Diğer taraftan Osmanlı belgelerinde Diyarbakır'da Garb-i Amid ve Şark-ı Amid kazalarında *Harzemi*¹⁴⁰, Kars-Ardahan'da *Küçük Harziyan*¹⁴¹ adları ile birer köy bulunurken, Anadolu'ya Celâleddin Harzemşah ile gelip onun ölümünden sonra Diyarbakır-Harpüt bölgesinde hâkimiyetlerini 1277 yılına kadar sürdüren ve yukarıda siyasi rollerinden bahsettiğimiz *Bicar* ailesinin de yer adlarında izleri günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı belgelerinde önceleri *Bacer Kazası*¹⁴² adıyla bir kaza hüviyetinde olan bir yerleşim birimi daha sonra köy ismi olarak *Bacervan*, *Bacirvan*, *Becir Ömer*, *Bicar Ömer*, *Bacuvan*, *Becivan*, *Bicar*¹⁴³ gibi farklı şekillerde yazılan bir merkez köy olarak karşımıza çıkmaktadır ki bu Bicarların bu bölgedeki hatırası ile alakalı olmalıdır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Moğol istilâsının Yakındoğu ve bilhassa Anadolu üzerindeki en önemli tesirlerinden biri, Celâleddin'den sonra ona tâbi olan Harezmlilerin Anadolu, Suriye, Irak ve Mısır siyasi olaylarında belirgin bir rol oynamış olmalarıdır. İkincisi ise, Harezmlî yönetici ve emîrlerin Eyyubî, Memlûk ve Türkiye Selçukluları devletlerindeki konumları ile bilhassa Anadolu'ya dağılmış olan Harezmlî toplulukların burada kalıcı bir statü ile yerleşik hayata geçmeleridir. Anadolu'nun etnik-kabilevî ve sosyo-kültürel yapısında gözle görülür tesirler meydana getiren bu Harezmlî Türklerin istilâsını Harzem, Horzum, Harzunî gibi boy ve aşiret isimleri ile bu topluluk ve onların temsilcilerine ait yer adlarında gözlemek mümkündür. Üçüncü olarak da bütün Yakın doğu ve bilhassa Türkiye üzerinde derin tesirler bırakmış olan Moğol istilâ ve hâkimiyetinin habercisi ve âdeta bir provasını teşkil etmesidir. Ayrıca bütün bunlar XI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Anadolu'nun Türkleşmesi hâdisesinin sadece siyasi ve askerî bir çerçeve içerisinde anlaşılmasının mümkün olamayacağını, bunun etnik, kabilevî, sosyal ve kültürel açıdan da ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

¹⁴⁰ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır(1790-1840)*, TTK. Yay., Ankara 1995, s. 159-160.

¹⁴¹ *Köylerimiz*, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Ankara 1968, s. 399.

¹⁴² İ. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 139.

¹⁴³ İ. Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s. 144, 148, 151, 154, 158, 159, 163.